

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ.
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
ՀՈՂԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԱՐԴԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ՆՈՐԱՅՐ ՄԱՆԱՍԷՐԵԱՆ
ԹԱԹՈՒԼ ՄԱՆԱՍԷՐԵԱՆ (tatoulm@gmail.com)

ՆԱԽԱԲԱՆ

Հայաստանի Հանրապետությունում առկայ ընկերային խնդիրները մեղմելու, ազգաբնակչության պարենային անվտանգությունն ապահովելու, գիտատնտեսության առջև ծառացած խնդիրները քննարկելիս յաճախ յիշատակում է երկրում աղքատության մակարդակը եւ դրա կրճատմանը ձգտող քաղաքականության անհրաժեշտությունը: Աւելին, տարիներ առաջ՝ 2003ին կառավարության եւ փորձագիտական հանրության ջանքերով մշակուեց նաեւ «Աղքատության յաղթահարման ռազմավարական ծրագիր»ը (ԱՀՌԾ), որի գլխատր նպատակը ՀՀում աղքատ բնակչության 2003ի 50,1%-ը 2015ին 19%-ի հասցնելն էր, ծայրայեղ աղքատությունը՝ 16%-ից 4%-ի իջեցնելը¹: Սա նշանակում է, որ աղքատության նպաստը 12 տարուայ ընթացքում առնուազն պէտք է քառապատկուէր՝ հասնելով շուրջ 30 հազար դրամի: Նուազագոյն կենսաթոշակը նոյնպէս չպէտք է պակաս լինի նուազագոյն սպառողական զամբիւղի արժէքից: Միայն արտաքին աղբիւրներից՝ Համաշխարհային բանկից, Արժոյթի միջազգային հիմնադրամից, ՄԱԿի զարգացման ծրագրից, Միացեալ Թագաւորութեան միջազգային զարգացման նախարարութիւնից, Նիդեռլանդների կառավարութիւնից, Գերմանիայի կառավարութիւնից, Եւրոպական Միութիւնից, Եւրոպական Խորհուրդից եւ ԱՄՆ ՄԶԳից եւ տարբեր երկրների կառավա-

¹ Հաստատուած ծրագրի գլխատր շահառուները հենց աղքատ կամ ծայրայեղ աղքատ մարդիկ էին: Աղքատները սպառողական զամբիւղի արժէքից պակաս ամսեկան եկամուտ ունեցող մարդիկ են: Ծայրայեղ աղքատները կամ չքատրները նրանք են, ում ամսեկան վաստակը չի գերազանցում նուազագոյն պարենային զամբիւղի արժէքը: Ըստ մշակուած ծրագրի, աղքատութեան կրճատման գլխատր միջոցը տնտեսական աճը ու նոր աշխատատեղերի ստեղծման խրախուսումը պէտք է լինէր՝ յատկապէս ինքնազբաղուածութեան եւ փոքր *սփզնէտի* բնագաւառում: Աղքատութիւնը առաջիկայ տասնամեակում պէտք է կրճատուէր նաեւ ընկերային քաղաքականութիւնը աւելի հասցեական ու նպատակային դարձնելու հաշուին՝ յատկապէս աղքատութեան նպաստների եւ կենսաթոշակների հետեւողական բարձրացմամբ: Ծրագրուող ժամանակաշրջանի վերջում շօշափելի աճ պէտք է ունենար աղքատութեան նպաստը: Ծրագրային նպատակն այն էր, որ ստացուող ընտանեկան նպաստի չափը գերազանցի պարենային աղքատութեան չափը ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամի հաշուով (<https://www.gov.am/am/library/2/page/3/>):

րութիւններից պէտք է ներգրաւուէր անլի քան 1 միլիարդ 200 միլիոն դոլար: Աղքատութեան կրճատման ուղիներից պէտք է լինէր նաեւ եկամուտների բաշխումը անլի արդարացի ու նպատակային դարձնելը. նախ՝ անլի շատ հարկեր հաւաքելով, երկրորդ՝ ստուերում գոյացող ու իւրացուող եկամուտների մի մասը բացայայտելով եւ ուղղելով աղքատութեան խնդիրի լուծմանը:

Կարելի է հաշուի առնել այն հանգամանքը, որ տուեալ դէպքում աղքատութիւնը ոչ թէ պատճառ է, այլ՝ հետեւանք, ուստի պէտք է պայքարել ոչ թէ հետեւանքի դէմ, այլ այն ծնող պատճառի: Պատճառների թում ՀՀ գիւղերի հանդէպ պետական հոգածութեան բացակայութիւնն է, ՀՀ գիւղատնտեսութեան նախարարութեան վերացումը, հողային քաղաքականութեան բացակայութիւնը եւ գիւղական համայնքների *բռնի* խռշտացումը: Արդիւնքում, այստեղ մատնանշուող խնդիրների լուծմանն ուղղուած առաջարկների եւ համալիր ծրագրի իրականացումը կը յանգեցնի հայկական գիւղերի հողային ոլորտում տեղ գտած բացասական երեւոյթների մի զգալի մասի կրճատմանը կամ վերացմանը:

ՆԻԻԹԸ ԵՒ ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ

Տնտեսութեան տարբեր ճիւղերից ՀՀ-ի համար առանձնայատուկ կարելիութիւն է գիւղատնտեսութիւնն իր տարբեր ճիւղերով (անասնապահութիւն, այգեգործութիւն, բուսաբուծութիւն), որը այս ուսումնասիրութեան կարելիութիւնը առանցքն է ոչ միայն աշխատուծի ներգրաւուածութեան բարձր տեսակարար կշռի եւ աշխատանքի ցածր արդիւնաւետութեան մտահոգիչ գործոնների, այլեւ Առեւտրի Համաշխարհային Կազմակերպութեան պահանջների կատարման եւ հայրենական ապրանքների մրցունակութեան բարձրացման հրամայականն իրականութիւն դարձնելու պատճառով²: Անլի, գիւղատնտեսութեան ոլորտի զարգացումը կարելիութիւն է նաեւ միանգամից միքանի այլ առումներով՝ պարէնային անվտանգութեան ապահովման, գիւղատնտեսական արտադրութեան արտադրողականութեան բարձրացման, գիւղմթերքների եւ նրանցից ստացուած ապրանքների մրցունակութեան բարձրացման, ոլորտը արդիւնաբերական հիմքերի եւ մեքենայացման անլի բարձր աստիճանի բարձրացնելու, գիւղմթերքների վերամշակումը խթանելու, դրանք արտաքին շուկաներում ներկայացնելու, ինչպէս նաեւ հայկական գիւղերն ամրացնելու, ժողովրդագրական խնդիրների արդիւնաւետ լուծմանը նպաստելու ռազմավարական հրամայականներով:

Առկայ խնդիրների ուսումնասիրութիւնը հիմնուած է վիճակագրական տուեալների վերլուծութեան, առանձին երեւոյթներից դէպի անլի ընդհան-

² WTO, Armenia, 2005,

https://www.wto.org/english/thewto_e/countries_e/armenia_e.htm :

րական հիմնահարցերի բացայայտման եւ ընդհանրացումների, ոլորտում առկա միտումների եւ զարգացումների պատճառահետեւանքային կապերի բացայայտման, փորձագիտական գնահատականների համադրման եւ այլ մեթոդների վրայ:

2020ին ինչպէս համավարակի, այնպէս էլ արցախեան ճակատում պատերազմական գործողութիւնների անուղղակի եւ անմիջական ազդեցութեան ներքոյ տնտեսական իրավիճակի շարունակական վատթարացման արդիւնքում տնտեսական անկումը կազմել է 7.8%: Ներկայումս գիտատնտեսութեան ոլորտը գտնուում է որոշակի ճգնաժամային միտումների պայմաններում. հողագործութեան ոլորտում զբաղուածների թիւն ընդհանուրի (նկատի ունենք զբաղուածների, աշխատողների) մէկ երրորդից աւելին է, ինչը նշանակում է, որ ներգրաւուած աշխատուժի ընկերային պայմանների վատթարացումը կը յանգեցնի նաեւ յիշեալ ցուցանիշի մակարդակի վատթարացմանն ամբողջ երկրով մէկ: Իր հերթին, սա աւելացնում է քաղաքանակեցման, գիտերից դէպի քաղաքներ մարդկանց արտահոսքի, հետեւաբար՝ գիտերի ամայացման գործընթացը, ինչն էլ սնուցում է անցանկալի ծաւալների հասած արտագաղթը, որը փորձագէտների վկայութեամբ միայն 2021ի առաջին հինգ ամիսներին կազմել է 90,000³:

ՀՀ Վիճակագրական կոմիտէի տուեալները՝ 1992-2021ին ՀՀ ժամանաձների եւ մեկնաձների⁴	
1991-98 (Լեւոն Տերպետրոսեան)	Ուղղութեան կշիռ (+, -)
1992	-228,600
1993	-141,100
1994	-127,800
1995	-37,500
1996	-20,500
1997	-31,300
1998-2007 (Ռոբերտ Քոչարեան)	Ուղղութեան կշիռ (+, -)
1998	-24,400
1999	-7200
2000	-57,500
2001	-60,400
2002	-2.700
2003	-10,200
2004	+2100
2005	+12,500
2006	+21,700

³ «Յունուար-Մայիսին ՀՀ-ից շուրջ 90,000 մարդ է հեռացել. քանի՞ տոկոսը չի վերադարձել», <https://armeniasputnik.am/20210612/hunvar-mayisin-hayastanic-shurj-90-000-mard-e-mahacel-qani-tokosy-chi-veradardzel-27890392.html> :

⁴ <http://www.aniarc.am/2022/02/07/migration-1992-2021/> :

2007	-3200
2008–18 (Սերժ Սարգսյան)	Ուղղության կշիռ (+, -)
2008	-23,059
2009	-24,978
2010	-46,684
2011	-43,820
2012	-42,811
2013	-31,188
2014	-41,672
2015	-43,438
2016	-48,170
2017	-26,897
2018–21 (Նիկոլ Փաշինյան)	Ուղղության կշիռ (+, -)
2018	+15,317
2019	+10,506
2020	+12,093
2021	-100,000 եւ ավելի

ՈԼՈՐՏԻ ՎՐԱՅ ԱԶԴՈՂ ԳՈՐԾՕՆՆԵՐԸ

Գիւղատնտեսութեան ոլորտի անկման պատճառների հիմքում ընկած է նաեւ ոլորտի համար պատասխանատու պետական կառոյցի՝ գիւղատնտեսութեան նախարարութեան լուծարումը: Նման քայլը պէտք է հաշուի առնել հետեւեալ փաստերը.

- գիւղական բնակավայրերը կազմում են ՀՀ տարածքի գերակշիռ մասը,
- գիւղացիական տնտեսութիւնները հաշւում են 350 հազարից ավելին,
- իրաքանչիւր գիւղացուն յատկացուած 800 քառակուսի մետր տարածքը, թոյլ չի տալիս նրանց ներառել գործազուրկների ցանկում, անկախ նրանից՝ վնասո՞ւմ թէ՞ շահոյթով են մշակում այդ հողատարածքները,
- այս ոլորտում գերակշռում է ձեռքի աշխատանքը, հետեւաբար՝ արտադրողականութիւնն ամենացածրն է տնտեսութեան մէջ,
- գիւղատնտեսութիւնն է կոչուած ապահովելու ազգաբնակչութեան պարէնային անվտանգութիւնը,
- հայկական գիւղերը գնալով թուլանում են խոշորացման արդիւնքում,
- գիւղերում կտրուկ վատացել է ժողովրդագրական իրավիճակը՝ բնակչութեան ծերացում, արտագաղթ են.:

Այսպիսով, լուծարելով գիւղատնտեսութեան նախարարութիւնը պետութիւնն իրականում հրաժարում է վերը նշուած խնդիրները լուծելու պատասխանատուութիւնից: Համեմատութեան համար նշենք, որ առաջին հանրապետութիւնից՝ 1918ից սկսած, այնուհետեւ խորհրդային կարգերի օրօք իր գործունէութիւնը շարունակած եւ անկախութեան տարիներին մշտապէս գործած գիւղատնտեսութեան նախարարութիւնը արդիւնաւետութեան տարբեր աստիճաններով զբաղուել է այս եւ այլ յարակից

խնդիրներով: Արցախում, օրինակ, այս նախարարությունը գործում է ճիշտ այնպես, ինչպես նման կառույցները գործում են աշխարհի ինչպես զարգացած (ԱՄՆ, Եվրամիության երկրներ, Ճափոն), այնպես էլ բոլոր զարգացող երկրներում (Չինաստան, Հնդկաստան, Ռուսաստան են.), մինչև ՀՀում չկայ գիտատնտեսության նախարարություն եւ գիտատնտեսության ոլորտի քաղաքականություն: Այս պայմաններում անընդունելի է պարէնային անվտանգութեանը ձգտող յստակ աշխատանքային ծրագրի, ինչպես նաեւ աւելի լայն առումով՝ հողային քաղաքականութեան փաստացի բացակայութիւնը, փոքր տնտեսութիւնների հետ պետութեան համագործակցութեան դադարեցումը են.⁵: Ընդհանուր առմամբ, տնտեսական աշխուժութիւնը ՀՀում էականօրէն կրճատուել է եւ 2021ին կազմել է 7.8% տոկոս: Կարեւոր է նկատել, որ այսօր երկրի ՀՆԱի 40%ն արտադրում է 340,000 գիւղացիական տնտեսութիւնների կողմից: Այն կազմում է ընդհանուր ապրանքաշրջանառութեան 20%ը: Ցածր է աշխատանքի արտադրողականութիւնը, ու թէեւ ՀՀում այն ունի աճի միտում, սակայն աճի թափը դեռեւս զիջում է համաշխարհային միջին մակարդակին: Վերջինս ենթադրում է մրցակիցների արտադրողականութեան համեմատ աւելի բարձրը աճ մրցակիցներին գերազանցող թափերով: ՀՀում վերջին տասնամեակում մէկ աշխատողի հաշուով համախառն աւելացումը արժէքը (ՀԱԱ) նկատելի աճ է գրանցել: Այն աւելացել է շուրջ 1700 ԱՄՆ դոլարով (հաստատուն ԱՄՆ դոլար, 2010)՝ 3% միջին տարեկան աճի թափով: Մէկ շնչին բաժին ընկնող ՀԱԱի միջին տարեկան աճի թափն է՛լ աւելի բարձր է՝ 5%⁶:

ՀԵՏԱԶՕՏԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Մեր դիտարկմամբ առանց մրցունակութեան մակարդակի բարձրացման եւ արտահանման ծաւալների աւելացման իրական զարգացման մասին խօսք լինել չի կարող: Արտադրողականութեան աճն էական ազդեցութիւն կարող է թողնել ոչ միայն գիտատնտեսութեան, այլեւ այս ոլորտին առնչուող այլ արտադրութիւնների եւ ծառայութիւնների վրայ: Իր հերթին, աշխատուժի շուկայում մրցակցութիւնը կարող է յանգեցնել արտահանող արտադրութիւններում եկամուտների աճին: Այս ամէնը պայմանաւորուած է որոշակի տնտեսական բարեփոխումներով, որոնց ծաւալն ու արդիւնքները մեծապէս պայմանաւորուած կը լինեն ասանդական ոլորտների, մասնաւորապէս՝ գիտատնտեսութեան զարգացմամբ: Ակնկալում է, որ այս ոլորտներում արտադրողականութեան աճը կը յանգեցնի որոշակի աշխատատեղերի զուտ կորստի (կը գերազանցի ընդլայնուած արտադրութեան

⁵ Արցախի պետական համալսարանում քննարկուել են տնտեսական անվտանգութեանն առնչուող հարցեր,
http://www.asu.am/index.php?option=com_content&view=article&id=1265 :

⁶ www.armstat.am :

շնորհիվ ստեղծուած աշխատատեղերի թիւը): Տնտեսութեան արտահանելի ոլորտներում ստեղծուած հնարատրութիւնները պէտք է կարողանան կլանել ասանդական ոլորտների եւ գիւղատնտեսական հատուածի աւելցուկ աշխատուժը՝ առաջացնելով կառուցուածքային փոփոխութիւնների եւ հմտութիւնների զարգացման անհրաժեշտութիւն: Նման վերափոխումներից՝ հողի համատարած սեփականաշնորհումն իր դրական արդիւնքների հետ միասին, անսպասելի բացասական շրջադարձեր է բերել հայ գիւղացու համար:

ՀՀում գիւղատնտեսական նշանակութեան հողերը բաականին մասնատուած են, յատկապէս Արարատեան դաշտավայրում: Օրինակ՝ Արարատի մարզում սեփականաշնորհուած 1 հողաբաժնի միջին չափը կազմում է 0.48 հա., Արմաիրում՝ 0.68 հա, որոնք էլ տրոհուած են 3-4 հողակտորների⁷: Հողատարածքների մասնատուածութիւնն անհնար է դարձնում գիւղատնտեսութեան մէջ օգտագործուող մեքենաների օգտագործումը: Մասնատրապէս, դժուարացել է հողերի մշակումը լեռնային բնակավայրերում, որտեղ պահանջուած են տուեալ տեղանքին համապատասխան գիւղատնտեսական մեքենաներ: Չի ձեւարուել նաեւ հողի շուկան, որը դանդաղեցնում է գիւղատնտեսութեան զարգացումը՝ ողջ երկրի տարածքում: Միւս կողմից, նկատուած է յատկապէս բերրի հողատարածքների զանգուածային կենտրոնացում՝ համեմատաբար սահմանափակ թուով մարդկանց ձեռքին: Հողատարածքներն այդպիսով վերածուած են խոշոր հողային սեփական տարածքների, որոնք անհամատեղելի են ազատ մրցակցութեան հռչակած սկզբունքների հետ: Մեր համոզմամբ, այնքան վտանգաւոր չէ հողերի կենտրոնացման բուն գործընթացը, որքան այն փաստը, որ հողի սեփականատէրերից շատերը չեն շտապում զբաղուել հողի մշակմամբ՝ այն մատնելով պարապուրդի, հետեւաբար, ժամանակի ընթացքում յանգեցնելով հողի որակի անկման եւ երկրի տնտեսութեան համար այնքան կարեւոր - առանց այն էլ սահմանափակ - պիտանի հողատարածքների ընդհանուր ծաւալի կրճատման: Սեփականատէրերն, այդպիսով, սպասում են յարմար պահի՝ խորհրդանշական գումարներով ձեռք բերած հողատարածքներն առաւելագոյն շահաւէտութեամբ վերավաճառելու համար⁸:

Շրջանառութիւնից ականայից դուրս մնացած հողատարածքները վերստին օգտագործելու եւ սեփականատէրերին տնտեսապէս հողօգտագործումը հարկադրելու նպատակով մեր կողմից *առաջարկուած է չօգտագործուող հողաւարածքներից գանձել չօգտագործման հարկ*՝ այն ամէն

⁷ ՀՀ Հողային օրէնսգիրք, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=74667> :

⁸ Maitreesh Ghatak, Dilip Mookherjee, “Land Acquisition for Industrialization and Compensation of Displaced Farmers,” *Journal of Development Economics*, 6(110):2014, էջ 303-12, <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2013.01.001> :

տարի երկրաչափական աճով անելացնելով մինչ այն աստիճան, որ սեփականատերերին ձեռնտու չլինի չօգտագործուող տարածքների համար մեծ գումարներ վճարել: Արդիւնքում անհրաժեշտութիւն կ'առաջանայ կա՛մ մատչելի շուկայական գներով հողը զիջել դրա իրական արժէքը գնահատողներին կա՛մ սեփական ուժերով կազմակերպել հողերի մշակում, որը բնականաբար նուազագոյնի կ'իջեցնի նաեւ հարկային բեռը⁹:

Այսօր անելի քան երբեւէ, կարելւոյ է բարձրացնել գիւղատնտեսութեան ոլորտում աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը, այն աստիճանաբար տեղափոխելով արդիւնաբերական եւ արհեստագիտական բարձր հիմքերի վրայ: Միայն մրցունակութեան բարձր մակարդակը թոյլ կը տայ լուծել երկրի պարէնային անվտանգութեան խնդիրը: Ընդամին, *երկիրը կերակրող գիւղացին ինքն այսօր ընկերային պաշտպանութեան եւ համակարգային աջակցութեան խնդիր ունի*: Թէեւ վերջին շրջանում պետութեան եւ մասնաւոր կառոյցների կողմից որոշակի միջոցներ են ձեռնարկուում հաւակարկտային ցանցերով գիւղացիական տնտեսութիւններին աջակցելու, կաթիլային համակարգերի տեղադրումն առաւել մատչելի դարձնելու եւ համեմատաբար էժան գներով պարարտանիւթեր մատակարարելու ուղղութեամբ, ապահովագրական համակարգի ներդրումը գիւղատնտեսութեան բնագաւառում առանց պետութեան մասնակցութեան անիրատեսական է ներկայումս: Անհրաժեշտութիւն է առաջացել առաջնահերթ *քայլեր ձեռնարկելու սերմերի ընտրովի անվտանգութեան ապահովման ասպարէզում*, ինչը թոյլ կը տայ նուազագոյնի հասցնելու GMO՝ գենետիկորէն բարելորջուած սննդամթերքից առաջացող սպառնալիքները: Հայ ջոկողների՝ մրգի, բանջարեղէնի, տարբեր մշակաբոյսերի սերմերի մասնագէտների առջեւ պետութիւնը պէտք է խնդիրներ դնի, օգնի դրանց հանգուցալուծմանը:

Գիւղատնտեսութեան ոլորտում յիշատակուած եւ այլ խնդիրների արդիւնաւէտ լուծումը թոյլ կը տայ նաեւ արդիւնաւէտ լուծումներ գտնել հայկական գիւղերի ամրացման, համայնքների եւ տարածքների համաչափ զարգացման, ամայացած գիւղերի ու շէնքերի տարաբնակեցման, եւ առաջին հերթին՝ սահմանամերձ համայնքների ըստ ամենայնի զարգացման:

Գիւղերի եւ գիւղացիական տնտեսութիւնների ամրապնդումը, գիւղատնտեսութեան ոլորտում կենսական նշանակութեան ծրագրերի մշակումն ու իրականացումը պէտք է զուգորդուեն *ոլորտի փորձագէտների մասնակցութեամբ պետութեան կողմից ընթացիկ եւ հեռանկարային հողային քաղաքականութեան հիմնադրոյթների մշակման եւ դրանց իրականացման հետք*:

⁹ Ն. Մանասէրեան, *Ագրարային հարցը երէկ եւ այսօր*, Տնտեսագէտ հրատ., Երեւան, 2005, էջ 35-74:

Համաշխարհային փորձը վկայում է, որ յատկապես գիտատնտեսության ոլորտում պետության դերը ոչ թե նուազում է, այլ ամփոփվում է աշխարհում՝ հաշտության առաջնությունը նաեւ այն պատասխանատվությունը, որ կրում է պետությունը՝ ոլորտի զարգացման, ազգաբնակչությանը որակեալ պարենով ապահովելու եւ տնտեսության այս ճիւղի մրցունակությունը բարձր պահելու գործում: Խօսքից *պէտք է գործնական կիրառություն ստանալ գիտացիական համագործակցությունը, գիտացուն խորհրդանշական տրոփոսադրոյքով վարկերի եւ դրանց նպատակային օգտագործման համար խորհրդատվության տրամադրումը, պետական մթերոմենների որակապես նոր համակարգի ստեղծումը*: Ի վերջոյ, դա են պահանջում պետության կողմից իրագործուող կարգաւորիչ, վերահսկիչ գործառնությունները: Համեմատութեան համար նշենք, որ ոչ միայն զարգացած, այլեւ զարգացող բազմաթիւ երկրներ հսկայածաւալ նպաստներ (subsidies) են ուղղում գիտատնտեսութեան զարգացմանը: Իսկ մի շարք երկրներում ագարակային տնտեսութիւններն ու երկրագործութիւնը (agribusiness) շատ ամփոփ շահութաբեր են դառնում հենց պետութեան անմիջական օժանդակութեամբ: Նման աջակցութիւն ցուցաբերում է ոչ միայն ԱՄՆ-ում, Եւրամիութեան բոլոր երկրներում, այլեւ Չինաստանում, Թայլանդում եւ Իրանում:

Յանկալի է *նպաստաւոր պայմաններ ստեղծել գիտերում մանր եւ փոքր ձեռնարկատիրութեան, փոքր ու միջին արտադրութիւնների կայացման համար*: Պակաս կարեւոր չեն նաեւ ժողովրդական արհեստները, յուշանուէրների արտադրութիւնը, մրգի տարբեր տեսակներից ստացուած խմիչքների, պահածոների փառատօնները:

Աւելի համարձակ քայլերով պէտք է նպաստել փոքր օդանաւորութեան վերագործարկմանը, որը կարող է զգալիօրէն իջեցնել գիտացու կողմից կատարուող ծախսերը վնասատուների, կրծողների, միջատների եւ տարբեր հիւանդութիւնների դէմ օգտագործուող թունաքիմիկատների օգտագործման, վնասատուներից, զանգուածային բուսական հիւանդութիւնների բուժման, արհեստական անձրեւներ առաջացնելու ինչպէս նաեւ առանձին դէպքերում ստացուած շուտ փչացող բերքը սպառման շուկայ հասցնելու եւ այլ հարցերում:

Կարեւոր է նաեւ յուսալի տեղեկատվութիւն ստանալ հանրապետութեան բոլոր համայնքներից՝ մշակովի տարածքների, գիտատնտեսական բերքի եւ այլ հարցերի վերաբերեալ, որը թոյլ կը տայ հաշուառել գիտատնտեսութեան ոլորտի ներուժն ու մրցակցային առաւելութիւնները, մշակել ամէն համայնքի անձնագիր ու բոլոր ենթաճիւղերի մանրակրկիտ քարտէզագրում:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԳԻՒՂԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐՆ Է

Կողխոզ-սովխոզային ժամանակաշրջանի վերջին մոհիկանները վկայում են, որ 1970ականներին Մոսկուայի կողմից լայն հանրութեանն անյայտ պատճառներով սկիզբ առած գիւղերի եւ գիւղապետարանների խոշորացում-ապախոշորացումից յետոյ ՀՀ գիւղատնտեսութիւնն այլեւ ուշքի չեկաւ: Դա է վկայում նաեւ վիճակագրութիւնը: Իսկապէս, համայնատիրական կարգի գոյութեան վերջին 2-3 տասնամեակների ընթացքում ՀՀ գիւղատնտեսութեան զարգացման թափերը, միջին հնգամեայ ցուցանիշերով նուազեցին 5-10%ից մինչեւ 5-0,5%: Այլ խօսքով, հանրային գիւղատնտեսութիւնը այդ տարիներին դոփում էր տեղում: Ինչը եւ աւարտուեց համայնավարական հողային կարգի տխուր եւ համատարած փլուզումով:

Ինչպէս վկայում է տնտեսագիտական-վիճակագրական վերլուծութիւնը, ՀՀ գիւղերը խոշորագոյնն են ամբողջ ԱՊՀ տարածքում: ՀՀ մէկ գիւղի բնակչութեան միջին թիւը մօտ 1500 մարդ է, որը 2.5 անգամ գերազանցում է ԱՊՀ միջին ցուցանիշերին¹⁰: 2022ին խոշորացումը համայնքներում անելի մեծ է այդ ցուցանիշը: Համեմատութեան համար նշենք նաեւ, որ Վրաստանում գրեթէ նոյն ցուցանիշերն են, ըստ որում այստեղ առկայ են լեռնային բնակավայրերի հիմնախնդիրներ:

Յիշեցնենք, որ խոշոր տնտեսութիւնների առաւելութեան մասին “դասական” մարքսիստական տեսութիւնը վաղուց արդէն մերժուել-հերքուել է կեանքի եւ գիտութեան կողմից որպէս հակագիտական մոլորութիւն: Ասուածը վերաբերում է նաեւ խոշոր տնտեսութիւնների կառավարմանը. նման խոշոր եւ գերխոշոր տնտեսութիւնների կառավարումը անհամեմատ անելի բարդ է եւ ցածր արդիւնաւէտ¹¹: Իսկ դրանց հեղինակները՝ Արեւմուտքը, ունի խիստ հակասական փորձ այս հարցում:

¹⁰ ՀՀ վարչատարածքային միաւորների արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման հիմնախնդիրները (http://councils.ysu.am/pdf_files/015/2013/015-Khachatryan_Lilit.pdf):

¹¹ Եթէ ցանկութիւն կար 915 համայնքի փոխարէն ունենալ 300 համայնք, դա, ըստ Համայնքների միաւորում կազմակերպութեան նախագահ Էմիլ Երիցեանի, պահանջում է այլ մօտեցում, այն է՝ վարչատարածքային նոր համակարգի ստեղծում: Վրաստանում, օրինակ, երբ նախկին նախագահ Սահակաշվիլին 2004ին գոյութիւն ունեցող 1000ից անելի համայնքները միաւորելով ստացաւ 60 համայնք, պատճառը *նորիշ* էր: Գոյութիւն ունէին հայկական, ադրբեջանական գիւղեր, առկայ էին ընտրովի մարմիններ, որոնք ունէին սեփական ամսական, եւ դա ամէնեփն էլ ձեռնտու չէր Վրաստանի իշխանութեանը: Միաւորելով համայնքները, որտեղ 70 տոկոսից անելին բնակչութեան հայեր ու ադրբեջանցիներ էին, ղեկավար նշանակուեց վրաց ազգի ներկայացուցիչ: Այս դէպքում կարելի է յստակ ասել, որ համայնքների խոշորացման ճանապարհով էթնիկական խնդիր էր լուծում (<http://mtad.am/hy/hraparakumner/>):

Յատկանշական է, որ իրենց՝ երոպացիների իսկ խոստովանութեամբ, այնտեղ, ուր դիմել են համայնքների համատարած եւ արագ խոշորացման, գրեթէ կորցրել են գիւղացիութիւնը որպէս դասակարգ եւ այժմ լուրջ սպառնալիքներ են ստեղծուել սեփական երկրի համար: Եւ հակառակը, գիւղացիութիւնը եւ գիւղատնտեսութեան մրցունակութիւնը պահպանուել են այն երկրներում, որոնք աւելի հաւասարակշիռ մօտեցում որդեգրեցին այս հարցում: Գերմանիայում, օրինակ, այս գործընթացը տեւեց 10 տարի՝ 1965-75, իսկ Շուէտում նոյն գործընթացի համար պահանջուեց 44 տարի՝ 1951ից մինչեւ 1999: Ինչ վերաբերում է Արեւելեան Եւրոպայի երկրներին, ապա մէկ համայնքի բնակչութեան միջին թիւը Չեխիայում 1680 մարդ է, Սլովաքիայում՝ 1846, Հունգարիայում՝ 3290, ՀՀ գիւղական համայնքներում՝ 1443: Հազարից պակաս բնակչութիւն ունեցող համայնքներն այս երկրներում համապատասխանաբար կազմում են ամբողջի՝ 79.8%, 68.5%, 52.6%, ՀՀում՝ 52.5%ը¹²:

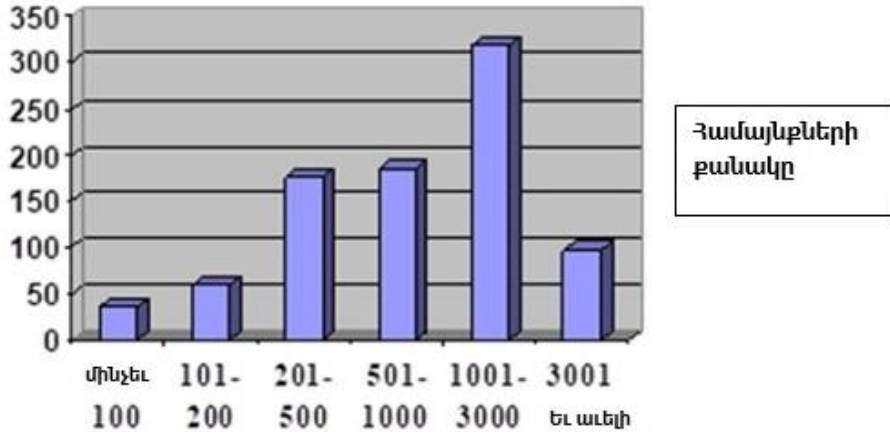
ՀՀում, ինչպէս յայտնի է, համայնքները միմեանցից խիստ տարբերում են բնակչութեան թուով: ՀՀում միջին հաշուով մէկ համայնքում բնակում է 4084 մարդ, առանց Երեւան քաղաքի՝ 2777, իսկ միայն գիւղական համայնքներում՝ 1443 մարդ: Ընդ որում, մինչեւ 200 բնակիչ ունեցող կայ 96 համայնք, 201ից 500 բնակիչ ունեցող՝ 176, 501ից 1000 բնակիչ ունեցող՝ 185, 1001ից 3000 բնակիչ ունեցող՝ 318, 3001ից բարձր բնակիչ ունեցող՝ 96 գիւղական համայնք¹³:

ՀՀն այսօր ունի 871 գիւղական համայնք, որից 700ը՝ լեռնային շրջաններում, դրանց զգալի մասը բարձր լեռնային եւ սահմանամերձ գիւղեր են, որոնք եւս այսօր խոշորացումը համայնքների են ներառուել՝ կորցնելով իրենց դիմագիծը: Դրանցից իւրաքանչիւրի ամրապնդումն ունի կենսական, աւելի ճիշտ՝ ռազմավարական նշանակութիւն ՀՀի համար: Մինչդեռ, եթէ առաջնորդուենք գիւղերի եւ գիւղապետարանների խոշորացման ծրագրով, նշուած 700 գիւղերից “իշխանագուրկ” (այսինքն առանց համայնքի ղեկավարի) կը դառնան աւելի քան 500 գիւղ: Դա է վկայում Ի. դարի խոշորացումների դառը փորձը: Եթէ, օրինակ, խոշորացում է 5 գիւղ, ապա արդիւնքում դրանք ղեկավարում է տուեալ խոշորացումը համայնքի միայն մէկ ղեկավար, որը կարող է բոլորովին տեղեակ չլինել իր ղեկավարած բոլոր համայնքների առանձնայատկութիւններին, մարդկանց եւ զարգացման հնարատրութիւններին կամ խնդիրներին: Չէ՞ որ այդ գիւղերը աստիճանաբար կը լքուեն (պատճառներն արդէն ներկայաց-

¹² «Հասարակական կազմակերպութիւնների դերը ՀՀ հանրային կառավարման համակարգում» http://councils.yeu.am/pdf_files/015/015-Margaryan_Stepan.pdf :

¹³ «Գիւղերի բռնի խոշորացումը Հայաստանի անվտանգութեան սպառնալիք է» <https://www.aravot.am/2017/06/12/891300/> :

ուել են վերելում) եւ կը դատարկուեն ընդամենը մէկ սերնդի կեանքի ընթացքում:

Ակնյայտ է, որ նման քաղաքականութիւնն առաւել ձեռնտու է մեր ռիսե-րիմ հարեաններին եւ խրամատաւորած հակառակորդներին:

Զմոռանանք, Հայաստանի Հանրապետութիւնն ապրում-մաքառում է.-

- թշնամական շրջափակման պայմաններում,
- միջպատերազմական (պատերազմը դեռ չի աւարտուել) պայման-ներում,
- ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի պայմաններում, որի վերահաս վտանգը կախուած է մեր գլխին:

ՄԻՋՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ՄԻԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

ՀՀի տեղական ինքնակառավարման յետագայ զարգացման եւ իշխա-նութեան ապակենտրոնացման խորացման իրականացման հիմնական խնդիրը տեղական ինքնակառավարման արդիւնաւէտութեան եւ բնակչու-թեանը մատուցող համայնքային ծառայութիւնների որակի եւ մատչելիու-թեան բարձրացումն է: Տեղական ինքնակառավարումը ՀՀ սահմանադ-րութեամբ ամրագրուած համայնքների իրաւունքն ու պարտականութիւնն է եւ բնակչին - անկախ իր բնակութեան վայրից - պէտք է մատուցուեն օ-րէնքով նախատեսուած ծառայութիւնները ամբողջ ծաւալով: ՀՀ համայնք-ների գերակշիռ մասը ունակ չէ եւ չի իրականացնում իրեն օրէնքով վերա-պահուած լիազօրութիւնների զգալի մասը, իսկ իրականացման համար կը պահանջուի լուրջ մարդկային, դրամական ու տնտեսական ներուժ: Հաշ-ուի առնելով սա՝ պետութեան կողմից իրականացուող լիազօրութիւնների եւ նիւթական միջոցների ապակենտրոնացման գործընթացներին զուգա-հեռ, ելնելով բնակչութեան շահերից եւ տնտեսական նպատակայարմա-րութիւնից, համայնքային խնդիրներն առաւել արդիւնաւէտ իրականացնե-լու նպատակով, օրէնքով սահմանուած կարգով համայնքները կարող են

կամաւոր եւ ՀՀ կառավարութեան նախաձեռնութեամբ միաւորուել միջհամայնքային միաւորումներում: Սակայն խոշորացման գործընթացն այսօր ոչ թէ կամաւոր, այլ պարտադիր եւ բռնի ուժով է իրականացում: Այս քաղաքականութիւնը ոչ միայն սխալ է մասնագիտական առումով, այլեւ հակասահմանադրական է, քանի որ ոտնահարում են տուեալ համայնքներում բնակուող մարդկանց իրաւունքները, հակառակ իրենց կամքի:

Հողագործութեան վրայ բացասական ազդեցութիւնը դրսեւորում է առանձին համայնքների կողմից միւս համայնքների հետ "բռնի խոշորացման" հետեւանքով նոր՝ խոշորացուած համայնքում իրար հետ աշխատելու ցանկութիւնից հրաժարուելու մէջ: Քիչ չեն համայնքների միջեւ չվերջացող վեճերը, մէկը՝ միւսի հաշուին ապրելու փորձերը, խոշորացման արդիւնքում այդ համայնքներից հիասթափուած մարդկանց արտահոսքը, որը արտագաղթի հիմնական պատճառներից է նաեւ:

Ինչպէս արդէն յայտնի է, ՀՀ կառավարութիւնը 2021 Նոյեմբերի 10ին, իր արձանագրային որոշմամբ, հաւանութիւն է տուել «Միջհամայնքային միաւորումների ձեւաւորման եւ համայնքների խոշորացման հայեցակարգ»ին¹⁴: Եւրոպական երկրների փորձի ուսումնասիրութիւնը վկայում է, որ որոշ երկրներում, օրինակ, Զուիցերիայում, Գերմանիայում, Ֆինլանտայում, բաւականին արդիւնաւետ գործում է համայնքային համագործակցութիւնը, այդ թւում նաեւ միջհամայնքային միաւորումները: Վերջիններիս միջոցով բաւականին բարձրացուել է մատուցուող ծառայութիւնների որակը: Սակայն իրաւական դաշտի անկատարութեան պատճառով, ինչպէս նախկինում էր, միջհամայնքային միաւորումներ չեն ստեղծուել: Համաձայն «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրէնքի յօդուած 78ի՝ «միջհամայնքային միաւորումների խնդիրները, իրաւասութիւնները սահմանում են օրէնքով», սակայն օրէնքը դեռեւս դրանք չի սահմանել¹⁵:

ՀՀ-ում միջհամայնքային համագործակցութիւնը զարգացած չէ, որը պայմանաւորուած է ինչպէս անկատար օրէնսդրութեամբ, այնպէս էլ համայնքների թոյլ կարողութիւններով: ՀՀ օրէնսդրութեամբ միջհամայնքային համագործակցութիւնը կարող է իրականացուել հետեւեալ ձեւերով. միջհամայնքային միաւորումների եւ համայնքների միութիւնների ձեւաւորում, իրաւական պայմանագրերով համագործակցութեամբ¹⁶: Ուղղակի կնքուող պայմանագրերի միջոցով միջհամայնքային համագործակցութեան գործող փորձը հիմնականում մնում է գոյքահարկի եւ հողի հարկի տուեալների դրամատան վարման եւ հաւաքագրման լիազօրութեան իրա-

¹⁴ https://www.e-gov.am/u_files/file/decrees/arc_voroshum/11/qax44-18_1.pdf :

¹⁵ <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=73271> :

¹⁶ Հայաստանի Հանրապետութեան տեղական ինքնակառավարման յեղադայ զարգացման եւ իշխանութեան ապակենտրոնացման ռազմավարական մօտեցումներ, USAID, 2012, էջ 48:

կանացումը համայնքների մի մասի կողմից ստեղծուած կառոյցների միջոցով: Այսպիսի կառոյցների ստեղծումը խրախուսելի է, քանի որ գոյքահարկի եւ հողի հարկի հիմքերի վարման եւ հաւաքագրման լիազօրութեան իրականացումն առանձին համայնքներում շատ աւելի թանկ է նստում՝ ի տարբերութիւն այդ կառոյցների միջոցով այդ լիազօրութեան համատեղ իրականացման:

Միջհամայնքային համագործակցութիւնը վերաբերում է երկու կամ աւելի հարեան համայնքների կողմից համատեղ գործունէութեանը՝ համայնքային վարչական խնդիրների, համայնքային ծառայութիւնների եւ տեղական զարգացման ոլորտներում, որը հնարաւորութիւն է ընձեռում այդ գործընթացներն իրականացնել աւելի արդիւնաւէտ, քան համայնքները դա կ'անէին առանձին: Այն հիմնուած է համայնքների համատեղ շահերի վրայ, վերաբերում է համայնքներից իրականացուող մէկ կամ մի քանի լիազօրութիւնների, որը պէտք է լինի կամաւոր: Այն ներառում է դերերի եւ լիազօրութիւնների համատեղ իրականացում, ենթադրում է սպառնալիքների, ծախսերի, վերահսկողութեան եւ օգուտների համատեղ կրում: Անհրաժեշտ է նշել, որ ի հակադրութիւն համայնքների խոշորացման, միջհամայնքային համագործակցութիւնը չի ենթադրում համայնքային լիազօրութիւնների փոխանցում, քանի որ համայնքները պահպանում են այդ լիազօրութիւնների իրականացման նկատմամբ վերահսկողութիւնը¹⁷:

Ներկայումս գործող միջհամայնքային համագործակցութեան տիպային ոլորտներից է համատեղ ծառայութիւնների մատուցումը: Դա միջհամայնքային հագործակցութեան ամենատարածուած ոլորտներից մէկն է եւ ներառում է այնպիսի ծառայութիւններ, ինչպիսիք են թափօնների կառավարումը՝ ներառեալ աղբահանութիւնը, ջրամատակարարումը, հանրային փոխադրութիւնը եւն.: Համագործակցութեան ոլորտ է համատեղ վարչարարութիւնը, որը նոյնպէս ամենատարածուածներից է եւ կարող է ներառել հարկային վարչարարութիւնը՝ տեղական հարկերի մասով, շինարարական թոյլտուութեան տրամադրումը, փոխադրամիջոցների կառավարումը եւն., ծառայութիւնների վաճառք, որը վերաբերում է մեծ համայնքի կողմից իրեն շրջապատող համայնքներին ինչպէս վարչական բնոյթի, այնպէս էլ հանրային ծառայութիւնների մատուցմանը, ռազմավարական ծրագրատրուումը եւ տարածքային զարգացումը, որը հիմնականում կիրառւում է այն դէպքերում, երբ համայնքը այնքան փոքր է տարածքով եւ բնակչութեամբ, որ չի կարողանում արդիւնաւէտ իրականացնել իր տնտեսական զարգացման քաղաքականութիւնն ու ծրագրերը: Նման խնդիրներ, օրինակ, առաջանում են զբօսաշրջութեան զարգացման ոլորտում, երբ մի քանի հարեան համայնքներ զբօսաշրջիկներին հրապուրելու համար գովազդում են միեւնոյն ենթակառուցուածքը, պատմամշակութային

¹⁷ <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=66135> :

վայրը: Իսկ համատեղ ֆինանսավորումը վերաբերում է մեծ ենթակառուց-
ուածքային նախաձեռնություններին, լինի դա ճանապարհաշինություն, թե
մէկ այլ ենթակառուցուածքային ոլորտ, երբ համայնքները համատեղ ֆի-
նանսավորման արդիւնքում հնարավորութիւն են ունենում այն կառուցելու:

Պէտք է նշել, որ միջհամայնքային միավորումների ձեւավորումը ամ-
րագրում է՝ օրէնքով սահմանուած կարգով միջհամայնքային միավորում-
ների ձեւավորման հնարավորութիւնը եւ անհրաժեշտութիւնը¹⁸: Այդ հնարա-
ւորութիւնը ամրագրուած է ինչպէս ՀՀ կողմից վաւերացուած «Տեղական
ինքնակառավարման մասին» Եւրոպական Ուխտում, այնպէս էլ ՀՀ օրէնս-
դրութիւնում¹⁹: Նոր սահմանադրութիւնից յետոյ անհրաժեշտ է ներդնել
կառավարման առաւել արդիւնաւետ համակարգ միջհամայնքային միաւ-
րումների, որը պէտք է օրէնքով ամրագրի ձեւավորման համապատաս-
խան կառուցակարգեր: Այս ուղղութեամբ ՀՀ կառավարութեան կողմից
դեռ չեն մշակուել սկզբունքներ, որոնք ներկայացուած լինեն համայնքների
խոշորացման եւ միջհամայնքային միավորումների ձեւավորման հայեցա-
կարգում²⁰: Մասնատրապէս միավորումներում ընդգրկում են ընդհանուր
սահմաններ ունեցող համայնքները: Միջհամայնքային միավորման կազ-
մում կարող են ընդգրկուել նաեւ համայնքների սահմաններից դուրս գրտ-
նուող հողերը: Դա կ'ապահովի տեղական ինքնակառավարման իրակա-
նացումը ՀՀ ամբողջ տարածքում, այդ տարածքների հողի հարկը ու գոյ-
քահարկը կը հանդիսանայ միջհամայնքային միավորման ամսական ե-
կամուտ, իսկ հողատարածքները անդամ համայնքների համար կը հան-
դիսանան ընդհանուր օգտագործման տարածքներ:

Միջհամայնքային միավորման մարմիններ պէտք է լինեն միջհամայն-
քային միավորման խորհուրդը եւ գործադիր կառավարիչը (միջհամայնքա-
յին միավորման աշխատակազմը իր ամսականային, ոչ առեւտրային հիմ-
նարկներով ու կազմակերպութիւններով): Նրանց նստավայրը պէտք է լի-
նի միավորման տարածքի կենտրոնական մասի ամենամեծ համայնքում,
որը հաստատում է օրէնքով՝ հաշուի առնելով միավորման խորհրդի կար-
ծիքը: Խորհուրդը ձեւավորում է միավորման մէջ ընդգրկուած համայնքնե-
րի ղեկավարներից եւ աւագանիների կողմից ընտրուած մէկական ան-
դամներից: Խորհուրդը իր կազմից ընտրում է խորհրդի նախագահ, տե-
ղակալ եւ ձեւավորում է յանձնաժողովներ: Միջհամայնքային միավորման
խորհրդի նիստերը նախապատրաստելու եւ անցկացնելու համար, խոր-
հուրդը իր կազմից կը ձեւաւորի քարտուղարութիւն:

¹⁸ ՀՀ սահմանադրութիւն, յօդուած՝ 110:

¹⁹ «Տեղական ինքնակառավարման մասին» Եւրոպական Ուխտ, յօդուած 10:

²⁰ «Համայնքների խոշորացման եւ միջհամայնքային միավորումների ձեւավորման
հայեցակարգ», ՀՀ Կառավարութեան 2011 Նոյեմբերի 10ի նիստի N 44 արձա-
նագրային որոշում, էջ 49:

Քանի որ միջհամայնքային միատրումների ձեւաւորման նպատակը - անկախ համայնքի մեծութիւնից եւ ֆինանսական հնարաւորութիւններից - լիազօրութիւնների իրականացման ապահովումն ու բնակիչներին որակեալ ծառայութիւնների մատուցումն է, ապա նախ անհրաժեշտ է առանձնացնել եւ ինքնուրոյն ճանաչել այն համայնքները, որոնք իրենց սեփական ֆինանսական միջոցներով ունակ են լիարժէք կատարել համայնքին օրէնքով վերապահուած պարտադիր լիազօրութիւնների ամբողջ ծաւալը²¹, կամ փոքր համայնքները միատրել միջհամայնքային միատրումներում՝ վերապահելով դրանց այն լիազօրութիւնների կատարումը, որոնք փոքր համայնքները ի վիճակի չեն ինքնուրոյն կատարել: Այն հանգամանքը, որ երբ համայնքը արդէն իզօրու կը լինի ինքնուրոյն կատարել համայնքային նշանակութեան բոլոր խնդիրները - մասնաւորապէս 15,000ը գերազանցող համայնքները - կարող են դիմել կառավարութեանը եւ նրա օրէնսդրական նախաձեռնութեամբ ճանաչուել ինքնուրոյն համայնք, ինքնուստինքեան միջհամայնքային միատրման կազմում ընդգրկուած փոքր համայնքներին շահագրգռում է իրենց համայնքում ապահովել բարեկեցութիւնը, բարձր որակի ծառայութիւնների մատուցումը, *պիզնէտի* զարգացման միջոցով աշխատատեղերի ստեղծումը, բնակարանային շինարարութեան խթանումը եւն., ինչը ուղղակի կը նպաստի բնակչութեան աճին, որի հետեւանքով այն կարող է ճանաչուել ինքնուրոյն համայնք:

Իհարկէ, միշտ էլ իւրաքանչիւր նոր համակարգի ներդրման հարցում գոյութիւն ունեն տարբեր մասնագէտների կողմից տարբեր մօտեցումներ, որոնք մատնանշում են դրա դրական եւ բացասական կողմերը: Այս հարցում եւս կան բացասական մօտեցում ցուցաբերողներ, որոնք իրենց մտահոգութիւնն են յայտնում համայնքների խոշորացմանն ու միջհամայնքային միատրումների ստեղծման վերաբերեալ: Մասնաւորապէս «Ֆերմէրային Շարժում» ՀԿի կարծիքով սա որեւէ դրական արդիւնքի չի յանգեցնելու²²: 2010ին միջհամայնքային համագործակցութեան հարցում հետաքրքիր փորձ է գրանցուել Արարատի մարզի Արարատի տարածաշրջանում:

ՄԻՋՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՅԱՋՈՂ ՓՈՐՁ

«Վեդի Միջհամայնքային Միատրում» համայնքների միութիւնը 2009ին հիմնադրել է «Մաքուր երկիր» ՍՊԸՆ իր անդամ համայնքների աղբահանութեան իրականացման նպատակով: Ընկերութիւնը փաստացի սկսել է գործել 2010 Յունուարի մէկից եւ բացի համայնքների միութեան կազմում ընդգրկուած 15 համայնքներից, սպասարկում է 3 այլ համայնքների: Աղբահանութեան ծառայութիւնն իրականացում է համայնքներում տեղադրուած 230 մետաղական եւ կերպընկալ աղբամանների սպասարկմամբ,

²¹ Այդպիսիք կարելի է համարել 15,000 եւ ւելի բնակիչ ունեցող համայնքները:

²² <http://www.armtimes.com/4592> :

օրական 5200 ընտանիքների եւ 326 իրաւաբանական անձանց բաժանուող *պոլիէթիլէնի* պարկերի միջոցով: Աղբահանութիւնը Վեդի քաղաքային համայնքում իրականացում է երկու օրը մէկ անգամ, իսկ գիւղական համայնքներում՝ շաբաթը մէկ անգամ: Աղբը հաւաքում է ընկերութեանը տրամադրուած հինգ հեկտար տարածքով աղբավայրում, որը ցանկապատուած է, ապահովուած է ջրով, էլեկտրութով եւ շէնքային այլ յարմարութիւններով: Նախատեսւում է գործող աղբավայրում կառուցել աղբի վերամշակման գործարան ինչը նաեւ այսօր ՀՀ եւ ինչու ոչ՝ ամբողջ մոլորակի համար ունի մեծ կարեւորութիւն²³:

Այսպիսով, միջհամայնքային միաւորումների ներդրման արդիւնքում փաստացի ձեւաւորուել են տեղական ինքնակառավարման երկրորդ մակարդակին բնորոշ մի շարք խոշորացուած միաւորներ: Եթէ սկզբունք ընդունենք, որ համայնքային միաւորումներում չեն ընդգրկուած 15,000ից աւելի բնակչութեամբ համայնքները, ապա հանրապետութիւնում դրանց թիւը 24ն է: Այսինքն 24 «ինքնուրոյն» համայնքները իրենց մարդկային, ֆինանսատնտեսական եւ արհեստագիտական ներուժով ունակ են իրականացնել օրէնքով իրենց վերապահուած լիազօրութիւնների ամբողջ ծաւալը եւ մնացած համայնքներով ձեւաւորուած 40-42 միջհամայնքային միաւորումները: Պէտք է աշխատել, որ հիմնական ծառայութիւնները ձեւաւորուեն ինքնուրոյն համայնքներում եւ միջհամայնքային միաւորումներում: Միջհամայնքային միաւորումներում ձեւաւորուած ծառայութիւնները իրենց լիազօրութիւնները կ'իրականացնեն դրանց կազմերում ընդգրկուած համայնքների վարչական սահմաններում, ինչպէս նաեւ համայնքների սահմաններից դուրս, բայց միջհամայնքային միաւորման սահմաններում գտնուող տարածքում: Այս դէպքում կենտրոնացուած ծառայութիւնների եւ պատուիրակուած լիազօրութիւններ իրականացնող մարմինների ընդհանուր թիւը 915ի փոխարէն կը կազմի 62-64: Ձեւաւորուող ծառայութիւնների այս թիւն աւելի շատ ձեռնտու է պետական հարկային, հասարակական, գանձապետական, քաղաքացիական կացութեան գրանցման եւ այլ մարմիններին: Պետութեանը դա հնարաւորութիւն կը տայ առանց որեւէ ծախսեր կատարելու, որոշ պետական համապատասխան ստորաբաժանումները, դրանց կողմից օգտագործուող գոյքը, արհեստագիտական միջոցները, նաեւ մասնագէտներին տեղափոխել ինքնուրոյն համայնքների եւ միջհամայնքային միաւորումների ծառայութիւններին: Եթէ 915 համայնքային ծառայութիւնների ձեւաւորման փոխարէն կիրառուի այս համակարգը, ապա խոշորացման գործընթացի կազմակերպիչների համոզմամբ, կրկնակի անգամ կը պակասի համայնքներում այդ ծառայութիւնները կազմակերպելու աշխատողների թուաքանակը եւ աշխատավարձի ծախ-

²³ Դ. Թումանեան, *Տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումները Հայաստանում (2009-2010)*, Նոյեան տապան, Երեւան, 2011, էջ 112:

սերը, միքանի անգամ՝ ծառայութիւնների պահպանման ծախսերը, կը պակասի արհեստագիտական միջոցների եւ գոյքի անհրաժեշտութիւնը, ինչպէս նաեւ՝ մասնագէտների ուսուցման ու վերապատրաստման ժամկէտերը եւ դրա հետ կապուած ծախսերը:

Ընդհանրացնելով կարող ենք ասել, որ այս ամէնի արդիւնքն իրականում փոքր համայնքներում տեղական ինքնակառավարման լիազօրութիւնների իրականացումն է: Բացի դրանից, աւելի էժան, բայց պակասարդինաւէտ է դառնում պետական վերահսկողութեան իրականացումը եւ պատուիրակուած լիազօրութիւնների իրականացման ծախսերը: Սրան հասնելու համար նախ եւ առաջ պէտք է լուծել վարչատարածքային խնդիրներ, քանի որ գործող վարչատարածքային բաժանումը լուրջ եւ էական խոչընդոտ է հանդիսանում համայնքների կարողութիւնների ամրապնդման եւ տեղական ինքնակառավարման համակարգի յետագայ զարգացման համար:

ԻՆՉՊԷՍ ԶԱՐԳԱՅՆԵԼ ՀԱՅ ԳԻՒՂԸ

Ամփոփելով, կարելի է ասել, որ տեղական ինքնակառավարման համակարգի հիմնական խնդիրները պայմանաւորուած են վարչատարածքային բաժանման գործող համակարգով, որտեղ ձեւաւորուել են մեծ թուով համայնքներ, որոնց միջեւ առկայ էական տարբերութիւնները յաճախ հաշուի չեն առնուում: Դրանք վերաբերում են համայնքներին պատկանող տարածքներին, բնակչութեան թուաքանակին, կարողութիւններին, համայնքների կարգավիճակին եւն.: Միեւնոյն ժամանակ օրէնսդրութիւնը – անկախ այս գործոններից – բոլոր համայնքներին օժտել է նոյն լիազօրութիւններով, ինչն աւելի ժողովրդավարական եւ արդարացի մօտեցում է, իսկ այսօր այն իրականացման ընթացքում հանդիպում է մեծ դժուարութիւնների: Միջին եւ մեծ համայնքների համար դրանք քիչ են, իսկ բազմաթիւ փոքր եւ թոյլ համայնքներ չեն կարողանում բնակչութեանը անհրաժեշտ ծառայութիւններ մատուցել՝ համապատասխան համայնքային կառոյցներ չունենալու կամ ունենալու դէպքում շահագործել չկարողանալու պատճառով, ինչպէս նաեւ անբաւարար ֆինանսական միջոցների պատճառով: Գիւմրի քաղաքի, իր գրեթէ երկուհարիւր հազարանոց բնակչութեամբ եւ քսանեօթ բնակիչ ունեցող Քաշունիի տեղական ինքնակառավարման մարմիններն ունեն նոյն լիազօրութիւններն ու պարտականութիւնները: Այսինքն՝ գործող օրէնսդրութիւնը լուրջ եւ էական խոչընդոտ է հանդիսանում համայնքների կարողութիւնների ամրապնդման եւ տեղական ինքնակառավարման համակարգի յետագայ զարգացման համար:

ՏԻՄԵՐԻ Ֆինանսական կախուածութիւնը պետական ամսական կից զգալիօրէն խաթարում է տեղական ինքնակառավարման ինքնուրոյնութեան սկզբունքը: Փոքր համայնքները – իսկ դրանց տեսակարար կշիռը բաականին բարձր է, որպէս կանոն – չեն կարողանում իրականացնել ի-

րենց վերապահումը լիազորությունները, որոնց պատճառով պարտադիր եւ պետութեան կողմից պատուիրակուած լիազորութիւնները մնում են չկատարուած: Արդիւնքում բնակչութեան կենսականօրէն կարեւոր խնդիրները ստանում են անբաւարար լուծում, ինչը, բնականաբար, բացասաբար է անդրադառնում համայնքի բնակչութեան կենսամակարդակի վրայ: Այս հարցն անմիջական կապի մէջ է ՏԻՄԵՐԻ՝ պարտադիր եւ պատուիրակուած լիազորութիւնների իրականացման կարգերի օրէնքով ընդունման անհրաժեշտութեան հետ: Գիւղատնտեսութեան առումով՝ կառավարութեան որոշումները կայացնում է ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարութիւնը՝ նախկին ՀՀ Գիւղատնտեսութեան նախարարութեան փոխարէն, սակայն դրա արդիւնաւէտութիւնը խիստ ցածր է քանի որ այդ կառուցում չկան փորձառու եւ արհեստավարժ գիւղատնտեսութեան մասնագէտներ: Յաճախ իշխանութիւնների կայացրած որոշումները - ինչպէս արդէն նշեցինք - չի համընկնում համայնքների հաւաքական շահերի հետ:

Տեղական ինքնակառավարման համակարգում իրավիճակի վերլուծութիւնը թոյլ է տալիս յանգել այն եզրակացութեան, որ ՀՀ իշխանութիւնների կարծիքով ստեղծուած փոքր համայնքներում տեղական ինքնակառավարումը ձեւական բնոյթ է կրում, բնակչութեանը փաստացի չի մատուցում որեւէ ծառայութիւն եւ ներկայ պայմաններում, ուղղակիօրէն աննպատակայարմար է դրանց յետագայ պահպանումը:

Հիմք ընդունելով տեղական ինքնակառավարման ընդհանուր պատկերի վերաբերեալ կատարուած վերլուծութեան արդիւնքները՝ առաջարկում ենք առաջիկայում ծրագրաւորել եւ իրականացնել հետեւեալ միջոցառումները.-

1. Մշակել եւ սահմանուած կարգով շրջանառութեան մէջ դնել համայնքի ղեկավարի լիազորութիւնների իրականացման ընդհանուր կարգերը սահմանող շրջանակային օրէնքի նախագիծ, ինչը ուղղակիօրէն բխում է ՀՀ սահմանադրութեան, «Տեղական ինքնակառավարման մասին» Եւրոպական Ուխտի եւ «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրէնքի պահանջներից:

2. Շարունակել համայնքային ծառայութեան կայացման նպատակով մասնագիտական վերապատրաստումների գործընթացին պետական օժանդակութիւնը, ֆինանսական եւ մեթոդաբանութեան առումով:

3. Վարչատարածքային բարեփոխումների իրականացում, համայնքների խոշորացմանն ուղղուած գործնական քայլերի իրականացում, որը ուղղակիօրէն կը բերի փոքր համայնքների խնդիրների լուծման:

4. Միջազգային ասպարէզում լայն կիրառութիւն գտած միջհամայնքային համագործակցութեան սկզբունքի ներդրում, որը թոյլ է տալիս փոքր համայնքներում ՏԻՄԵՐԻ փաստացի չիրականացուող լիազորութիւնների իրականացմանը: Ստեղծել նպաստաւոր պայմաններ եւ խթանել ծառայութիւնների արդիւնաւէտ մատուցման տեսանկիւնից համայնքների միջեւ

համագործակցությունը: Ձեռնարկել միջհամայնքային միաւորումներ եւ ամրագրել դրանք օրէնքով:

5. Շարունակել հանրային կառավարման վարչական եւ ֆինանսական ապակենտրոնացման գործընթացը՝ հիմնուելով եւրոպական երկրների փորձի եւ փորձնական ծրագրերի արդիւնքների վրայ:

6. Օրէնսդրօրէն ընդլայնել եւ ամրագրել քաղաքացիների մասնակցութիւնը տեղական ինքնակառավարմանը, որի միջոցով կը բարձրացուի ՏԻՄերի գործունէութեան թափանցիկութիւնը, հրապարակայնութիւնն ու պատասխանատուութիւնը:

7. Բարելաւել համայնքների ամսվարկերին պետական ֆինանսական օժանդակութեան համակարգի արդիւնաւետութիւնը, կատարելագործել ֆինանսական համահարթեցման կառուցակարգերը՝ տարբերակելով համայնքներին ցուցաբերող օժանդակութիւնը, մասնաւորապէս՝ փոքր համայնքներին:

8. Տարածքային կառավարումը գերազանցապէս մարզային կամ շրջանային տարածքային ինքնակառավարման ընտրովի մարմինների միջոցով իրականացնել, միաժամանակ վերացնելով մարզպետարանները՝ որպէս անարդիւնաւետ կառոյցներ: Դա նշանակում է, որ ՀՀ-ում անհրաժեշտ է կատարել անցում երկմակարդակ տեղական ինքնակառավարման համակարգի, որը փոքր համայնքների տեղական ինքնակառավարման հիմնախնդիրների լուծման ուղիներից մէկն է:

Վերը նշուածում ընդգրկուած են այն հիմնական ուղղութիւնները, անհրաժեշտ ու լուծում պահանջող խնդիրներն ու դրանց լուծմանն ուղղուած միջոցառումները, որոնց իրականացումը կ'ապահովի տեղական ժողովրդավարութեան յետագայ ամրապնդումը, ապակենտրոնացման գործընթացների խորացումը փոքր համայնքների հիմնախնդիրների հնարաւոր լուծումները եւ - վերջին հաշուով - տեղական ինքնակառավարման համակարգի գործունէութեան բարելաւումը: Այս ամէնի իրականացման համար անհրաժեշտ են սահմանադրական եւ օրէնսդրական փոփոխութիւններ:

ՈՒՄ Է ԻՐԱԿԱՆՈՒՄ ԾԱՌԱՅՈՒՄ

ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԽՈՇՈՐԱՅՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Ամփոփենք: Նկարագրուած արտակարգ իրավիճակի պայմաններում մարտնչող երկրում գիտէրին եւ գիտապետարաններին առաջարկուող խոշորացման ծրագիրը պէտք է դիտուի առնուազն որպէս վարչական արկածախնդրութիւն: Հետեւաբար, այդ ծրագիրն այսօր պէտք է կասեցուի եւ հանուի շրջանառութիւնից, չժխտելով, որ երբեւէ պէտք է սկսել նաեւ այդ գործընթացը: Միայն միքանի լուրջ վերապահումներով:

Մինչ համայնքների խոշորացման գործընթաց սկսելը ՀՀ-ն անկասկած պէտք է լուծի առնուազն երեք հիմնախնդիրներ: Ա.- Արցախի բնակավայրերի միջազգային կարգավիճակի ամրագրումը, Բ.- Լեռնային բնակա-

վայրերի լիարժեք բնակեցումը եւ համաչափ զարգացումը, Գ.- Ազգային մրցակցային տնտեսության կայացումը: Դա այն ժամանակն է, երբ յարաբերությունները մեր հարեւանների հետ կը լինեն նոյնքան քաղաքակիրթ, որքան ֆրանքո-գերմանական յարաբերություններն այսօր: Հասկանալի է, որ այս խնդիրները ոչ թէ միջանի տարրայ, այլ միջանի սերնդի նպատակային գործողությունների կարիք ունեն:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ուսումնասիրության արդիւնքում հարկ է կատարել հետեւեալ հիմնական եզրայանգումները.-

- Ոլորտում առկայ բազմաթիւ խնդիրներին համարժեք լուծումներ տալու համար պէտք է մշակել եւ իրականացնել ՀՀ առանձնայատկութիւններից բխող եւ ոլորտի ու հայկական գիւղի զարգացմանը ձգտող համապարփակ հողային քաղաքականութիւն.
- Կարելի է պետութեան դերը գիւղատնտեսութեան զարգացման բնագաւառում, անհրաժեշտ է նաեւ մշտապէս իրականացնել պետութեան կողմից հայրենական արտադրութեան գիւղմթերքների եւ դրանց վերամշակումից ստացուած ապրանքների համար արտերկրի շուկաների բազմաստիճան եւ բազմակողմանի ուսումնասիրութիւն, ինչպէս նաեւ հայրենական ապրանքների ցուցահանդէսների աւելի յաւակնոտ աջակցութիւն եւ գովազդ.
- Հայրենական ապրանքների գովազդի ամենաարդիւնաւէտ միջոցներից մէկը պետութեան գործադիր մարմնի ներկայացուցիչների եւ գործարարների արտերկրի այցելութիւնների ժամանակ հայրենական ապրանքների պատշաճ ներկայացումն է, որպէս յուշանուէր դրանց տարածումը.
- Քանի որ արտերկրի շուկաների խորը եւ համակողմանի ուսումնասիրութիւնն ու գիւղմթերքների մրցունակութեան բարձրացումը, դրանց իրացման արդիական ձեւերի կիրառումն իրենց չեն կարող թոյլ տալ անգամ գիւղացիական տնտեսութիւններից ամենայաջողակները կամ հողային հատուածում մեծ կարողութիւններ ձեւաւորած միջին կամ խոշոր տնտեսւարողները, պետութեան աջակցութիւնը պէտք է լինի հասցէական եւ նպատակային.
- Երկրի վարկանիշի եւ մրցակցային կարողութիւնների իրացման հարցում պետութեան դերը գնալով կարող է աճել՝ դիմակայելու տարբեր երկրների կողմից նետուած անարդար մրցակցութեան մարտահրաւէրը²⁴.

²⁴ Առետրի համաշխարհային կազմակերպութիւն, 2015: Համաշխարհային առետրի կազմակերպութեան (WTO) հաշուարկների սպառողները եւ կառավարութիւնները զարգացած երկրներում վճարում են տարեկան 350 մլրդ. ԱՄՆ տոլար՝ գիւղատնտեսութեան նպաստաւորման համար, այլ խօսքով՝ մէկ

- Արտաքին տնտեսական կապերի արդիւնաւէտ համադրումը պէտք է դիտարկել որպէս կարեւոր պետական գործառոյթ՝ հիմնուած գիւղացիական տնտեսութիւնների ամենակենսական եւ առանցքային կարիքների հաշուառման վրայ.
- Կարեւոր է ուսումնասիրել ոչ միայն եւ ոչ այնքան զարգացած երկրների տնտեսվարման մոտելները, որոնք, իհարկէ, ձեռք են բերում զարգացող երկրների համար անհասանելի միջոցներով, այլ հիմնականում տնտեսութեան զարգացման համադրելի մակարդակում գտնուող երկրների յաջողութեան պատմութիւնները՝ դրանք փորձելով հարստացնել ու կիրառել հիմնականում տեղայնացման ճանապարհով²⁵.
- Արտաքին կապերի համադրումը միջազգային կառոյցների հետ աշխատանքները կարելի է անել արդիւնաւէտ դարձնել նաեւ ՀՀ-ում հաւատարմագրուած միջազգային կառոյցների, Սփիւռքի տարբեր կառոյցների հետ համատեղ ծրագրերով.
- Ինչպէս գիւղատնտեսութեան ներկայ կարողութեան առաջարկուող գոյքագրումը՝ հողային հատուածի կարիքները եւ հաշուառման կարիք ունեն. այն պահանջում է հետեւողական եւ համակարգուած մօտեցում.
- ՀՀ գիւղատնտեսութեան զարգացման համար առկայ տնտեսական ներուժը, միջազգային կառոյցների եւ Սփիւռքի կարողութիւնը լիովին օգտագործելու դէպքում նուազ դժուար կը լինի մրցակցային առաւելութիւնների լիարժէք բացայայտումը, դրանց շահաւէտ իրացման եւ երկրի տնտեսական առաջընթացին շօշափելի ազդակ հաղորդելու համար:

կովի վրայ ԵՄ կողմից կատարուող ծախսերն անելին են, քան Ռուսաստանի գիւղատնտեսութիւնում մէկ շնչին ընկնող եկամուտները
(http://www.wto.org/english/res_e/doload_e/10b_e.pdf):

²⁵ Ուշադրութեան է արժանի, մասնատրապէս, Թայլանդում OTOP՝ one tamboon one product ծրագրի յաջող իրագործումը, որի նպատակն է բացայայտել մրցակցային առաւելութիւնը իւրաքանչիւր բնակավայրում եւ աստիճանաբար կենտրոնացնել բոլոր մարդկային, ֆինանսական եւ հումքային աղբիւրները դրա արտադրութեան վրայ: Կառավարութեան տրամադրած փոքր վարկերի գերակշիռ մասը վերադարձուել են 1-2 տարում, երկրի տարբեր բնակավայրերի միջեւ աշխուժացել է ապրանքափոխանակութիւնը, աճել է մասնագիտացուած արտադրութիւնների մրցունակ ապրանքների արտահանումը: Ուսանելի փորձ է կուտակուած նաեւ Հնդկաստանում՝ “Կանաչ յեղափոխութեան” իրականացման արդիւնքում: Նպատակային ծրագրերի իրագործման օրինակ է նաեւ Չինաստանի ներմուծման փոխարինման արդիւնաւէտ քաղաքականութիւնը:

THE ARMENIAN VILLAGE: CURRENT CHALLENGES OF THE ARMENIAN AGROECONOMY AND LAND POLICY

(Summary)

NORAYR MANASERIAN,

TATOUL MANASERIAN (tatoulm@gmail.com)

The article focuses on the causes of the current difficult situation of Armenian agriculture. These include state indifference, smallness of agricultural plots (which makes the use of machinery impossible), the lack of a ministry of agriculture, absence of a state agricultural policy, and the forced merger of village communities (which leads to the desertion of villages, and in turn further encourages the high rate of emigration and provides a good chance for buying deserted land at cheap prices.)

The paper underlines the fact that maintaining highland village communities is a security concern for the Republic of Armenia. It notes as well that the peasant who used to feed the country is in need of social security and systematic state support.

The paper suggests the following steps to help improve the dire conditions in the villages: a) Provide conditions for the promotion of small and middle businesses in the villages. b) Legally enlarge and consolidate the participation of the local inhabitants in local governance, which would improve transparency and enhance local governance units' responsibility. c) Cultivate policies for the agricultural and agronomic development of the Armenian village. d) Support and promote exhibitions of local products and advertise them. e) Assess the current agronomic potential of the villages.

The paper concludes that the current local economic potential and the availability of international and Diaspora means of support enable the development and realisation of a competitive and interest-oriented agro-economic sphere in the Republic of Armenia.